

הלשון העברית – בין "לשון הקודש" לניב שמי-כנעני

במאמר יוצגו, זו לעומת זו, העמדה המסורתית במקורותינו בדבר ראשוניותה וקדמותה של הלשון העברית, והתפיסה הרואה את העברית המקראית כלשון מהמשפחה השמית-כנענית וכלשון שהתגבשה בתהליך המקובל במדע הלשונית כשפה הסכמית-חברתית. אגב בחינת העמדות נמצא במקורותינו דברים המעידים על אומריהם שהעברית נחשבה בעיניהם כשפה מן השפות הכנעניות, עם היותה "לשון הקודש" מתוקף הבחירה בה כשפת כתיבת התורה ומתוקף השימוש שנעשה בה לאורך ההיסטוריה לדברים שבקדושה. מכוח זה נציע את הסברה, שבהתייחסותם של חכמינו לעברית כלשון הקדומה והראשונית אין בהכרח להניח שכוונתם לצורה שלבשה העברית המקראית; ייתכן שראו את העברית המקראית כגלגול מאוחר של לשון מוצא קדומה יותר, גלגול שחלו בו במשך הזמן תהליכים לשוניים שונים האופייניים ללשונות מדוברות.

במאמר זה ברצוננו להציג את העמדה המסורתית במקורותינו בדבר ראשוניותה וקדמותה של הלשון העברית, לעומת התפיסה הרואה את העברית המקראית כלשון מהמשפחה השמית-כנענית וכלשון שהתגבשה בתהליך המקובל במדע הלשונית כשפה חברתית-הסכמית.¹

נדגיש, שעיקר ענייננו הוא בהצגת העמדות זו נוכח זו ובניתוחן ובבחינת מה שקראנו "נקודות החיכוך" ביניהן. עם זאת, אגב בחינת העמדות נוכל להציע כיווני חשיבה מסוימים העולים ממקורותינו, שיש בהם כדי להאיר את דעות חכמינו הראשונים באור אחר.

* המאמר הוא עיבוד של הרצאה שנישאה בכנס השביעי לתורה ומדע, ח' בניסן תש"ס (13 באפריל 2000), באוניברסיטת בר-אילן. אני מודה לפרופ' דניאל סיון על שקרא את כתב היד ועל הערותיו. 1 בחיבור ההשקפות הרווחות במחקר נסמכתי להלן בעיקר על המקורות האלה: ח' רבין, שפות שמיות – פרקי מבוא, ירושלים, תשנ"א (להלן: רבין); ח' רוזן, הערך "בלשנות", האנציקלופדיה העברית, ח, עמ' 958-988 (להלן: רוזן); A. Akmajian et al., *Linguistics – An Introduction to Language and Communication*, Cambridge Mass. and London England, 1992 (להלן: אקמג'יאן ואחרים); P. Jouon, A. Arlotto, *Introduction to Historical Linguistics*, New York, 1972 (להלן: ארלוטו); E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, Second English Edition by T. Muraoka, Vol. 1, Rome, 1991 (להלן: ז'ואון-מוראוקה); S. Moscati et al., *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages – Phonology and Morphology* (S. Moscati – ed.), Wiesbaden, 1964 (להלן: מוסקטי). שאר הציונים הכיבילוגראפיים יובאו במקומותיהם.

הרקע ו"נקודות החיכוך"

במקרא מכונה לשוננו "שפת כנען" (יש' יט, יח) ו"יהודית" (מל"ב יח, כו, כח; יש' לו, יא, יג; נחמ' יג, כד); השם "עברית" אינו מופיע במקרא, ונמצא לראשונה במבוא לתרגום היווני של בן סירא (130 לפנה"ס בקירוב). הכינוי "לשון הקודש" מופיע בתרגומים הארמיים-יהודיים לתורה ("לישן קודשא") ובמקורות חז"ליים. בכראשית רבה (מן המאה החמישית או השישית) דורשים על הפסוק "לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה-זאת" (בר' ב, כג):²

לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה וגו' מיכן אתה למד שניתנה התורה בלשון הקודש, ר' פינחס ור' חלקיה בשם ר' סימון כשם שניתנה בלשון הקודש כך נברא העולם בלשון הקודש, שמעת מימך אומר גיני גיניה [?] [ביוונית "גיניה" — "אשה", אך אין הזכר נגזר מזה], איתא איתתא [?] [בארמית "איתתא" — "אשה", אך אין הזכר נגזר מזה], אנתרופי אנתרופיאי [?] [ביוונית "אנתרופי" — "אדם", אך אין הנקבה נגזרת מזה], גברא גברתא [?] [בארמית "גברא" — "איש", אך אין הנקבה נגזרת מזה], אלא איש ואשה, למה [?] שהלשון הזה נופל על הלשון הזה [!] [בר"ר יח, ד, מהד' תיאודור-אלבק, עמ' 164-165].

לפי הדרשה, בעוד ביוונית ובארמית אין דמיון בין המלים להבעת "איש" ו"אשה", הוא קיים בעברית: "למה, שהלשון הזה נופל על הלשון הזה".³ תכונה זו תומכת בהשקפה שהעברית היא הלשון היחידה מבין הנזכרות לעיל המביעה בשקיפות ובטבעיות את היחסים בין המלים לבין העצמים. ומכאן המסקנה המתבקשת, לדברי המדרש, שזו לשון בריאת העולם, דהיינו הלשון הראשונה.

כידוע, החיפוש אחרי השפה האלוקית, הטבעית, המושלמת, העסיק כבר את אנשי קדם. ניצני הבלשנות ניכרים כבר בקרב עמים קדומים, שביקשו להתחקות אחר מוצאה ומקורה של הלשון. הסיפור במקרא על מגדל בבל, שבא להסביר את ריבוי הלשונות (בר' יא, ו-ט), שימש גם הוא בסיס לפרשנויות. עמים רבים במהלך ההיסטוריה הניחו ששפתם שלהם היא שפת הקדומים הראשונה, ועל-כן גם השפה היוקרתית. היוונים, למשל, התייחסו אל השפות האחרות כאל שפות נחותות ובוזיות, וכל מי שלא דיבר בשפתם נחשב אילם או "בארבארי". בכתבי הרודוטוס (II, 2) (484-425 לפנה"ס) מסופר על המלך המצרי פרעה פֶּסְמֵטִיכּוּס (664-610 לפנה"ס) שביקש לדעת מהי שפת האנוש הראשונה והטבעית. לצורך זה הוא ציווה לבורד מחברת בני-אדם שני תינוקות, לבל ילמדו לשון כלשהי, כי הניח

2 הדרשה הובאה בתמצית על-ידי רש"י לכראשית ב, כג.

3 יושם לב שאין זו גזירה אוטומטית מאותו השורש, שכן "איש", לדעת רוב החוקרים, משרש "אוש", (איש-אישים, וממנו "סמכוני באשיות" — שה"ש ב, ה, והפועל "להתאושש"), ו"אשה" משרש "אנש". ואכן, הדרשן לא התכוון, לדעתי, לטעון שיש כאן גזירה מאותו השורש, אלא רק "לשון נופל על לשון" שהוא תכונה סגנונית, ולא דקדוקית. וראה בעניין זה את דברי עקידת יצחק, בראשית, פרק החבור (פר ע"ב — פה ע"א), וכן את ביקורתו על ראב"ע (הפירוש לבר' ב, כג) שהסביר את הדגש ב"אשה" "תמורת יו"ד הנח הנעלם שהוא באיש...". לעניין האטימולוגיה איש-אשה ראה מאמרו של ש' קוגוט, "לזאת יקרא אשה כי מאיש לקחה-זאת" (בר' ב כג) — האמנם אטימולוגיה עממית?, תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 293-298; וראה השערות-הצעתו — שם, עמ' 298.

שהלשון שתצא מפייהם תהיה שפת הקדומים הראשונה בשפות. לפי הרודוטוס, המלה הראשונה שביטאו הילדים משהחלו לדבר היתה bekos, שפירושה "לחם" בלשון הפריגית. מכך הסיק המלך שהלשון המקורית והטבעית של המין האנושי היא הפריגית, לשון שהיתה מדוברת בחבל פריגיה שבצפון-מערב טורקיה של היום.⁴ לפי תיאוריהם של היסטוריונים, נעשו ניסויים דומים גם בתקופות מאוחרות יותר. מסופר על ג'יימס הרביעי, מלך סקוטלנד במאה החמש-עשרה, שבודד אף הוא שני תינוקות, ובהגיעם לגיל הדיבור החלו לדבר עברית צחה. ראשונותה של השפה העברית באה לידי ביטוי גם בדברי חז"ל שגרסו ש"כשם שניתנה תורה בלשון הקודש, כך נברא העולם בלשון הקודש" (בר"ר שם), ללמדך שהשפה העברית היא הלשון המקורית שבה ברא אלוקים את עולמו ושבה דיבר עם ברוואיו. האמונה שהעברית, שפת כתבי הקודש, היא שפת האנוש הקדומה והמקורית, רווחה גם בקרב חכמי הנוצרים בימי הביניים שניסו להוכיח כי מוצאן של לשונות אירופה הוא מן הלשון העברית.

בכלשונות הקדומה עסקו בנושאים האלה ההודים (למשל המדקדק פאניני, כנראה בן המאה הרביעית לפנה"ס), היוונים ומאוחר יותר הערבים ומדקדקי הלטינית. היוונים נדרשו לשאלת מוצא הלשון: אפלטון, בהמשך לתורת האידיאות שלו, ראה את השמות כאידיאות של החפצים, וסבר שהמלים (ביוונית) נוצרו מן הטבע — "פיסאָי".⁵ את הקשר הטבעי בין הדברים לבין השמות הוא ניסה להוכיח בעזרת הסברים אטימולוגיים, המיוסדים על צלילים ועל אינטואיציות, מה שקרוי אצלנו "אטימולוגיה עממית".⁶ ואמנם קבוצה אחת של מלים — המלים האונומטופיאות (=המתהוות מחיקוי הצליל שמפיק מתוכו הדבר המסומן בהן, כמו טפטוף, זמזום, רשרוש) — מוכיחה לכאורה תיאוריה זו.⁷ לעומת זאת, התיאוריה של אריסטו היתה שהלשון היא פרי הסכמה חברתית — תאָסאָי; אמנם לדעתו יש מלים שטבען נראה בהן — אלו המלים האונומטופיאות, אך לגבי חלק ניכר מהמלים אין מנוס מלהניח שנוצרו מתוך הסכמה גרידא. בעקבות היוונים ממשך העיסוק בשאלות אלו אצל המדקדקים של הלטינית, וכן עסקו בשאלות אלו הערבים.⁸ התיאוריה האריסטוטלית היא שהתקבלה במדע,⁹ וברוח זו נדחקו בכלשונות כל השאלות הנכבדות על מוצא הלשון וכיו"ב, והיא פנתה לעסוק בעיקר בפן הסינכרוני, כלומר בתיאור מצבה של לשון מסוימת (או לשונות מסוימות) בזמן נתון.¹⁰

4 על-פי: ר' ניר, מבוא לתורת הלשון, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב, תשמ"א, יחידה 1, עמ' 2-3.
 5 בדיאלוגים "קראטילוס" ו"הסופיסט". ראה הריאלוג קראטילוס בטרנום לעברית מאת י' ליבס: כתבי אפלטון, א, ירושלים ותל-אביב, תשט"ו, עמ' 511-592.
 6 ראה, למשל, הדוגמה אצל י' ברונובסקי, מסה על הלשון, תל-אביב, תשל"ה, עמ' 14.
 7 אם כי ראה שגם בחיקוי קולות הטבע יש הבדלים בין חברות שונות — למשל, נביחת הכלב נשמעת לאנגלי bow-wow, ליפני — won-won ולטורקי — hav-hav (ארלוטו, עמ' 24 ואילך).
 8 אם כי לשון "מן הטבע" נתחלק אצלם בלשון "מן הא-ל" (ראה: א' דותן, אור ראשון בחכמת הלשון — ספר צחות לשון העברית לרב סעדיה גאון, א-ב, ירושלים, תשנ"ו, עמ' 100 [להלן: דותן]).
 9 ראה: Ferdinand De Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris 1915 (להלן: דה סוסיר), חלק ראשון, פרק שני.
 10 ד"ר א' לאופר הביא לידיעתי עובדות מספר המצביעות על ההסתייגות של בלשנים במאה ה-19 מעיסוק בשאלות אלו: בין השאר נמטר, כי ב-1886 החליטה החברה הכלשנית הפריסאית להחריס כל מאמר הנוגע בנושא זה (ראה: V. Fromkin, R. Rodman, *An Introduction to Languages*, 2nd ed.,

על רקע סקירה קצרה זו ננסח את "נקודות החיכוך" בין השקפת המדע ובין היחס לעברית במקורותינו כדלקמן:

1. הראשוניות והקדמות של הלשון העברית — לפי החלוקה הקלאסית של הלשונות, העברית שייכת למשפחת הלשונות השמיות, ענף של השמית-חמית, והיא התפתחות מהכנענית העתיקה (ראה להלן התרשים). לפי מקורותינו, העברית היא הקדומה שבין השפות השמיות, הרי היא השפה שבה נברא העולם (ראה בראר לעיל), ואילו במדע, בקרב הבלשנים שהתייחסו לנושאים אלה, רווחות דעות אחרות, לאור ניתוח התכונות של השפות השמיות האחרות ובהשוואה אליהן, למשל ביחס לערבית או ביחס לאכדית.
2. דרך ההתהוות של הלשון העברית ואופן התפתחותה — לפי חז"ל כבראשית רבה (לעיל), הלשון העברית היא "קודש", ממקור אלוהי; לפי הגישה המדעית, העברית היא שפה ממשפחת השפות הכנעניות, ניב כנעני חי ומתפתח על כל המשתמע מכך, ומלותיה נוצרו, בהתאם לגישה האריסטוטלית, על דרך של הסכמה חברתית, ועל פי דה-סוסיר, כיצירות שרירותיות.

נציג בזה את שתי הסוגיות הללו באור השקפת המחקר המדעי ובאור התפיסות הבאות במקורותינו, ואחר נציע כיוון חשיבה המתקשר, כפי שנראה, לשתי הסוגיות.

לשאלת הראשוניות והקדמות

אצל חז"ל נקשרה שאלת הקדמות של הלשון לשבחיה ולחשיבותה. הלשון העברית תוארה אצלם כלשון שהדובר בה הוא בן העולם הבא (ספרי לדברים לב, מג),¹¹ כלשון הראויה ביותר לדיבור (ירושלמי, מגילה פ"א ה"ט ועוד), כלשון הראויה לתפילה (בבלי, שבת יב ע"ב וסוטה לג ע"א). בימי הביניים נידון מעמדה של הלשון העברית ברוב עניין, שכן בתקופה היא תפס בירור זה מקום חשוב בהגותם של חכמינו לנוכח הפריחה של הלשון הערבית וספרותה. כך, למשל, אנו מוצאים אצל רבי יונה אבן-ג'נאח בפתיחה לספר הרקמה (בתרגום אבן-תיבון): "...ויחד [הקב"ה] הלשון העבריה מבין כל הלשונות ביתר שאת ומעלה יתירה, ונתן בה תורתו הקדושה ובאר בה מצותיו הטהורות",¹² ובהמשך (שם) כתב על החשיבות הדתית בלימוד הלשון, וכן נודעים הם דברי רבי יהודה הלוי שראה בעברית שלמות ויופי שבאסתטיקה, וקונן על שירדה מגדולתה בגלל הגלות (הכוזרי א, כו; ב, סח).¹³ התייחסות ממוקדת בשאלת הראשוניות והקדמות של הלשון העברית באה אצל רבי אברהם אבן-עזרא בהקדמתו לספר שפה ברורה, הבא לכרך "איזו הלשון ראשה לכל הלשונות" (מהדורת ג"ה ליפמאן, פיורדא התקנ"ט, ב ע"א), והמראה ש"לשון הקודש" היא ה"ראשה" וקדומה לארמית ולערבית: "...וזה [העובדה שבעברית ה"א ות"ו משמשות שתיהן כסיומות של שמות נקביים] לאות ומופת כי לה"ק הוא העיקר והיא קדמנית, ואלה

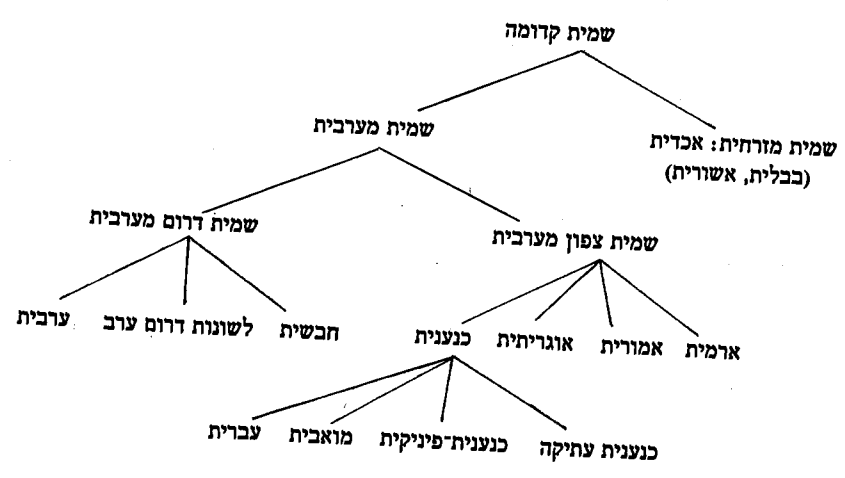
17, p. 1978; חרם זה אושר מחדש ב"1911, ונתמך על-ידי נשיא החברה הפילולוגית של לונדון. אני מודה ל"ר לאופר על הערותיו (מתוך ספרו שבהכנה).

11 מובא גם בבבלי, פסחים ק"ג ע"א, ובעוד מקומות בגינסה אחרת.

12 מהדורת וילנסקי-טנא, ירושלים, תשנ"ד, כרך ראשון, עמ' ח.

13 וראה גם: רמב"ם, מורה נבוכים ח"ג, פ"ח, וכן ראה: אברבנאל לבראשית ב, כג; רבי עזריה מן האדומים, מאור עינים, כרך ב, פרק נו; רבי יעקב עמדין (יעב"ץ), מגדל עז, עלית הלשון.

השתי לשונות] מוצאות] ממנה" (כג ע"א). ראב"ע גם האמין שהעברית מעולה מהן, בעיקר בגלל הקשר הסמאנטי הנראה בין המסמן ובין המסומן בשמות הראשוניים בעברית לעומת העדר תכונה זו בשפות האחרות, למשל הקשר בין "אדם" ל"אדמה": "שנקרא אדם הוא מגזרת אדמה ולא כן בלשון כשדינים] וקדר" (שם, ג ע"ב), אך גם מסיבות אחרות.¹⁴ כאמור לעיל, הבלשנות המדעית (הסינכרונית) ויתרה למעשה על העיסוק בשאלה זו; אף הבלשנות ההיסטורית עוסקת בדיבור המתועד בששת אלפים השנים ותו לא, כפי שכתב גזנויס (עמ' 7-8, וכן אקמג'יאן ואחרים, עמ' 265). רעיונות העולים פה ושם בספרות המחקר שיש להם נגיעה בשאלות של ההיירארכיה של הלשונות, אינם יציבים. במאה ה-19 רווחה תיאוריית אילן היוחסין (=התפיסה הגיניאלוגית; תורת היחסים).¹⁵ הדיאגרמה של "עץ" ("אילן"), שנוצרה על-ידי אוגוסט שלייכר, בלשן גרמני מהמאה ה-19, נראתה דרך פופולארית ומתוחכמת להביע יחסים גנטיים; דיאגרמה זו מצביעה על לשון-אם כנקודת התחלה עם ענפים המראים את לשונות הבנות ואת היחסים ביניהן. ביחס ללשונות השמיות עלה המושג "פרוטו-שמית" כלשון האם המשוחזרת ככל שאפשר (ארלוטו, עמ' 41-43). להלן תרשים של תיאוריית אילן היוחסין של השפות השמיות:¹⁶

14 למשל, ראה נימוקו נחיתות הארמית ביחס לעברית (ולערבית): "וכלל אומר כי לשון ארמי חסר כנגד ב' הלשונו' הנוכרו' בעבור כי לא יוכלו לסמוך כי אם בחוספת אות שהוא דלית וטעמו דרך קצרה די שהוא תחת אשר, ועוד כי לא יוכלו להודיע [לסמן בידוע] כי ארץ והארץ תרגום אחד להם [=ארעא]" (שפה ברורה, ג ע"ב).

15 הרעיון שאם רואים דמיון כולט בין לשונות אין לומר שהוא פועל יוצא של מקרה או של שאילה, וההשערה שהן היו פעם אותה הלשון — a common language — הועלו על-ידי סיר ויליאם ג'ונס (1786). שופט ומלומד אנגלי ששהה בהודו בתוקף משרתו. הוא הראה שסנסקריט, לטינית ויוונית באות ממקור קדום שאינו קיים עוד (כלומר, שפה שאינה כתובה) (ארלוטו, עמ' 39-40).

16 התרשים על-פי: י' בלאו, תורת ההגה והצורות, תל-אביב, תשל"ד, עמ' 15. וראה תרשים מלא של השפות התמיות-שמיות אצל ארלוטו, עמ' 48.

על כביס זה נשאלה השאלה איזוהי השפה המייצגת ביותר את השמית הקדומה. גזניוס (שם) סבר שהארמית, העברית-הכנענית והאשורית נשתנו ביותר, ואילו הערבית, בהיותה שפת שבטי המדבר היתה זו ששמרה את הצלילים ואת צורות המלים במלואם ובטהרתם, והיא השפה הקרובה ביותר לשמית הקדומה. השקפה זו תואמת לתיאוריה שמתחילה ישבו השמיים בחצי האי ערב ויצאו משם בקבוצות לשוניות אחדות זו אחר זו לחצי הסהר הפורה. לעומת זאת, יש שסברו שמולדת השמיים היא ארם-נהריים או סוריה או אפריקה, ושללו את התיאוריה שהערבית היא השפה הקרובה ביותר לפרוטו-שמית, ולא רק בגלל שאלת המוצא הגיאוגרפי. מוסקטי, למשל, כתב (עמ' 16) שהמבנה הפונולוגי העשיר של הערבית מושווה היום של האוגריתית¹⁷ ולזה של הדרום-ערבית, ואשר למערכת המפותחת של מערכת הפועל בערבית, אפשר להסבירה כתוצאה של סינתזה ולא כעדות לארכאיזם. לדבריו, הידע שנצבר לגבי האכדית ושפות אחרות וגילוי האוגריתית, שינה את הרעיונות שרווחו בעבר לגבי הפרוטו-שמית ולגבי השפות שהיו נחשבות בעבר כקרובות אליה ביותר. יש חוקרים הרואים את האכדית כמולדת השמית גם בגלל התייעוד ההיסטורי הקדום שלה¹⁸ וגם בגלל המורפולוגיה של הפועל,¹⁹ ולמרות מספר העיצורים הקטן בשפה זו בהשוואה למספר העיצורים בשמיות האחרות.²⁰ גרביני²¹ (מובא על-ידי רבין, עמ' 3-4) פיתח תיאוריה שמערכת ההגאים הכלל-שמית דמתה לזו של האכדית, והגאים רבים מאלה שישנם בערבית נוספו לה במשך הזמן.

"תיאוריית אילן היוחסין" אינה נראית כה בטוחה היום. חוקרים רבים הדגישו את חסרונותיה של התפיסה הגיניאלוגית. רוזן (עמ' 980 ואילך), למשל, העלה בעיות אחדות על התפיסה הגיניאלוגית: (1) קשה לתאר תהליך גיניאלוגי כאשר התכונות התורשתיות של הדורות מצויות בערבוביה; כל תכונה מעידה על "עץ" שונה; (2) תורה זו מבוססת על הנחת ההתפצלות, אך יש גם התקרבות (עד כדי הזדהות) כתוצאה מצרכים חברתיים, מדיניים, כלכליים ועוד; (3) לשונות שונות הבאות במגע משפיעות זו על זו (הרומית, למשל, הושפעה מלשונות ברחבי האימפריה), וכך נוצרו בכל מקום טיפוסי לשון שונים, כלומר לשונות נפרדות.

בסוף המאה ה-19 העלה שמיד, מאסכולת "המדקדקים הצעירים", את "תיאוריית הגלים". לפי תיאוריה זו, נקודות המגע בין שתי לשונות או בין שתי קבוצות של לשונות אינן פריי של מוצא משותף דווקא. מציאותן של לשונות קרובות בזמננו היא פרי השפעה הדדית: "חידוש" לשוני שנוצר במקום כלשהו, מתפשט בשטח גדול והולך. התופעות

17 האוגריתית אמנם מפותחת מבחינת העיצוריות (ראה: ד' סיון, דקדוק לשון אוגרית, ירושלים, תשנ"ג, עמ' 2-3). אשר להשתייכותה של זו, סוברים כיום החוקרים שאינה כנענית, והיא ניב עצמאי, זאת עקב הבדלים מהותיים הקיימים בין האוגריתית ובין הכנענית (ראה שם). וראה לאחורונה: ד' סיון, "מעמד האוגריתית בקרב הלשונות השמיות הצפונית-מערביות בעקבות מחקר חדש", תשורה לשמואל — מחקרים בעולם המקרא, באר-שבע-ירושלים, תשס"א, עמ' 287-297.

18 טקסטים באכדית, כולל באכדית עתיקה, מתועדים למן המחצית השנייה של האלף השלישי לפנה"ס (דיואן-מוראוקה, עמ' 4).

19 עמדה זו הביע בפניי פרופ' מ' סוקולוף בשיחתנו לאחורונה. על המורפולוגיה של הפועל בשמיות ראה למשל: מוסקטי, עמ' 122-170.

20 לאכדית יש 19 סימנים.

21 G. Garbini, *Le lingue semitiche: studi di storia linguistica* (rev. ed.), Napoli, 1972 21

החדשות מתפשטות ממרכז אחד (המשמש להן מוצא) כמו שמתפשטים הגלים בכרכת מים, ומכאן שמה של התיאוריה. בעקבות זאת, יש הכופרים במושג "אם השמית" (אף במובן של תשתית לשונית תיאורטית). תורת הגלים נראתה אפוא הולמת יותר את העובדות הממשיות, ובהמשך לתורת הגלים, מדברים כיום על "בלשנות גיאוגראפית" ועל איזוגלוסות, כלומר על תחומי התפוצה של תופעות לשוניות מסוימות, ואין מתעניינים עוד במוצא ובקדום (רוזן, עמ' 969).

לאור זאת נאמר, שאין למדע בן זמננו דעה מוצקה בשאלת הלשון הקדומה והראשונית מבין השפות השמיות, ולמעשה אין לו עניין בשאלה זו. מובן שאין להסיק מכך שהרשות נתונה בידינו לומר שכל דעה סבירה במידה שווה, אך נכון הוא, לדעתנו, להציג את ה"בעיה" בממדיה הנכונים. מכל מקום, עוד נשוב לסוגיה זו בהמשך.

שאלת התהוות הלשון העברית והתפתחותה

במדע רווחות תיאוריות שונות כיצד נוצרו הלשונות. אקמג'יאן ואחרים (עמ' 265 ואילך). מונים כמה תיאוריות, כל אחת וחסרונותיה עמה. לפי תיאוריה אחת, הלשון החלה בחיקוי קולות מן הטבע (תיאוריית ה"bow-wow").²² חסרונה של תיאוריה זו הוא, שגם אם מקצת המלים מתאימות לקולות הטבע, עדיין אין הסבר להתפתחות המרשימה של הלשונות. לפי תיאוריה אחרת, שפה קולית התפתחה בהדרגה מצעקות ספונטאניות של כאב, עונג ורגשות אחרים; אולם כנגדה ייאמר שגם החיות עושות כך, ולשונן הרי אינה מילולית. תיאוריה אחרת הדגישה את הפן הפונקציונאלי — הובעה ההשערה שהלשון נוצרה כדי שאנשים יתקשרו בעבודת צוות; אך תיאוריה זו מפוקפקת, כיוון שהשפה האנושית היא מפותחת ובעלת עצמה הרבה יותר מכפי שתיאוריה זו יכולה להציע. התיאוריה המקובלת היא התיאוריה הביולוגית, שלפיה התפתחה השפה עם האבולוציה של המוח האנושי. אף שתיאוריה זו נראית מהימנה, הרי שבניגוד לשאר התופעות הביולוגיות, אין לנו שרידים מהצורה ההתחלתית של השפות המודרניות, ולכן מגיעים החוקרים למסקנה שאנו מוגבלים בלימוד ההיסטוריה של השפה על בסיס התייעוד שבכתב, הווה אומר על סמך 6000 השנים האחרונות.²³ בפילוסופיה היוונית, כפי שכבר אמרנו, לפי אפלטון, הלשון²⁴ מוצאה מן הטבע, אך הגישה האריסטוטלית היא שניצחה — הלשון נחשבת מן ההסכמה. להשקפה זו הוסיף דה-הוססיר נדבך נוסף והדגיש את היותו של הסימן הלשוני שרירותי, שהרי בכל שפה יש מסמן שונה לאותו המסומן. ייתכן להסביר (ארלוטו, עמ' 29 ואילך), שיש מסורת מסוימת בשפה מסוימת הקושרת בין המסמן למסומן בנקודה מסוימת של זמן; כביכול כך נראה בדור מסוים החפץ או הרעיון בעיני הדובר. למרות הרעיונות האלה, גם בסוגיה זו ויתר המדע המודרני על העיסוק בכך; הוא מחשיב את כושר הדיבור כעניין ביולוגי, הקשור לאבולוציה של המוח האנושי, ודי לו בכך.

22 ראה לעיל הערה 7.

23 ראה: אקמג'יאן ואחרים, שם עמ' 265 ואילך, על מציאת הקבוצה בגינאה-החדשה ובפיליפינים ועל המסקנה מכך.

24 אפלטון התייחס ללשון היוונית, שרק היא היתה מושא התעניינותו.

אשר להשקפות במקורותינו, אנו מוצאים אצל חכמים אחדים התייחסות לשאלות על מהות הלשון ועל דרך התהוות הלשונות (של כל לשון, וגם של הלשון העברית). לדעת רס"ג, השמות אינם מן הטבע אלא נקבעו מתוך הסכמה, והסימן הלשוני הוא שרירותי, שאם לא כן לא היו העצמים מכונים בשמות כה שונים בלשונות שונות, אך ההסכמה נתונה מקדמת דנא. הבחירה בשמות וההסכמה עליהם נעשתה על-ידי "מניח הלשון" [ואצע אללגה] שבחר את סימני הלשון באופן שרירותי, וקביעתו נתקפלה כהסכמה ונמסרה לדורות (על-פי דותן, עמ' 96-99). לגבי זהותו של "מניח הלשון" סובר דותן, ש"אין ספק שהוא [רס"ג] מתכוון לאדם הראשון" (שם, עמ' 98) (בהסתמך על המסופר בבראשית פרק

(ב).

ראב"ע (החושב, כפי שהראינו, שהעברית היא ה"ראשה והמוסד" — שפה ברורה, ג ע"ב), כתב שהשפה (כל שפה) היא יצירה חברתית-הסכמית ואינה נתונה בטבע האדם (בלשונו של ראב"ע "התולדת" — שם, ב ע"ב), אף אינה אלוקית. רעיון זה הוא מבסס על הכתוב: "ויצר ה' אלקים מן-האדמה כל-חית השדה ואת כל-עוף השמים ויבא אל-האדם לראות מה-ייקרא-לו וכל אשר יקרא-לו האדם נפש חיה הוא שמו. ויקרא האדם שמות לכל-הבהמה ולעוף השמים ולכל חית השדה" (בר' ב, יט-כ). ואלה הם דבריו:

והנה מצאנו שהשם הביא הבהמות והעוף אל אדם הראשון לראות מה יקרא לו, ולולי היותו חכם לב לדעת תולדת כל מין ומין ולהיות השם הנקרא לאות על תולדתו לא היה השם הנכבד והנורא בוחן כסיל. והוא יבורך נטע בכוח האדם לבטא באותיות, וכל הגוים בכל אי שוים במבטא רק יפרדו מעט לדבר באותיותיהם דרך צחות... (שפה ברורה, ב ע"א).

לפי פרשנותו של ראב"ע לפסוקים אלה, את השמות הראשוניים נתן האדם, ולפיכך אינם יצירה אלוקית; אם כי יוצא מדבריו, שברמה מסוימת היתה מעורבות אלוקית בקביעת השמות, שכן בהניח האלוקים את שמות הבהמות והעוף לקביעת האדם, הוא סמך על "היותו [של האדם] חכם לב לדעת תולדת כל מין ומין ולהיות השם הנקרא לאות על תולדתו..." (שם) — כלומר, אלוקים ברא את האדם כבעל תכונות הראויות להפקיד בידיו את מלאכת קביעת השמות, קרי את מלות הלשון. לפי הסבר זה יוצא שראב"ע מבחין בין תכונת הדיבור, שהיא תכונה הנטועה בפי האדם על-ידי האל, ובין היישום שלה בשפות האנושיות, שהתפתחו, כאמור, כיצירות אנושיות-חברתיות.²⁵

נציין שראב"ע (לעיל) לא הביע את דעתו על האופי של השמות שנתן האדם — האם הם שרירותיים או משמעותיים; שאלה, שכאמור, עסקו בה הן היוונים והן הבלשנים המדעיים, במיוחד דה סוסיר, שראה את השרירותיות של הסימן הלשוני כמוחלטת.²⁶ הווה אומר שלפי ראב"ע, הלשון העברית נתפסת כשפה אנושית והסכמית (אם כי יש בה איכויות מיוחדות), והוא אף "קורא לילד בשמו": בפירושו לפסוק "ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען" (יש' יט, יח), הוא כתב: "שפת כנען — מזה נלמוד,

25 למעשה, הבחנה מעין זו שעשה ראב"ע בין עצם תכונת הדיבור ובין הלשון (בחור מערכת סימנים) ידועה כהבחנה אצל חומסקי בין competence [=כשירות] ובין performance [=ביצוע].

26 וכך חשב כנראה גם רס"ג (על-פי דותן, עמ' 98). על שרירותיות הסימן הלשוני ראה למשל: ניר (לעיל הע' 4), עמ' 7.

כי הכנענים בלשון הקודש היו מדברים" — הכנענים דיברו עברית, ומכאן נובע שעברית היא שפה כנענית.

גם בפירוש רמב"ן לבראשית באה עדות על השקפתו בקשר למקורותיה של העברית ולהתפתחותה. בפירושו לפסוק שבו באים דברי יוסף לאחיו בנסותו לשכנעם בזהותו האמתית: "והנה עיניכם ראות ועיני אחי בנימין כי-פי המדבר אליכם" (בר' מה, יב), הוא דוחה את הצעת אונקלוס שתרגם: "ארי בלישנכון אנא ממלל עמכון",²⁷ וממשיך:

...ויתכן שאמר להם כך לאמתלא ולפיוס, כי איננה ראה שידבר אדם אחד במצרים בלשון הקדש, כי על דעתי הוא שפת כנען... ורבים במצרים יודעים אותו כי קרוב הוא.

מדברי רמב"ן עולה, שעצם ידיעת לשון הקודש לא היתה הוכחה לעבריותו של יוסף, כיוון שלדעתו היתה העברית שפת עמי כנען, ומוכן שלא היתה ייחודית רק למשפחת האבות. לרמב"ן הסבר אחר ככוונת דברי יוסף אלה (ראה שם), אך לענייננו גילה רמב"ן כ"משיח לפי תומו" את דעתו בשאלת מקורותיה של העברית.²⁸

הצעת כיוון

דעת רס"ג ודברי ראב"ע ורמב"ן, שהובאו לעיל, מובילים בהכרח לתפיסה שונה של הלשון העברית ולהבנה שונה של המושג "לשון הקודש" ממה שהיה נדמה לנו מלכתחילה. לשיטתם ייאמר כך: העברית היא שפה כנענית שדובר בה במרחב השמי, ובין השאר דיברו בה העברים. אם כך, ודאי שכלשון חיה ומדוברת חלו בה השפעות זרות, כתוצאה ממגעים הדדיים בין השפות באזור, וכן פעלו בה תהליכים לשוניים מסוגים שונים (מותנים ובלתי מותנים) שטבעי שיחולו בשפה חיה.²⁹ כיצד, אם כך, לפי דעת ראב"ע ואחרים, נבדלת העברית משפות אחרות? מהי שתיקרא בפייהם "לשון הקודש"?³⁰ מענה לכך אפשר למצוא בדברי רמב"ן בפירוש לשמות ל, יג:

...וכן הטעם אצלי במה שרבותינו קורין לשון התורה לשון הקדש שהוא מפני שדברי התורה והנבואות וכל דברי קדושה כלם בלשון ההוא נאמרו, והנה הוא הלשון

- 27 השווה רש"י שם המביא מבראשית רבה (פרשה צג): "והנה עיניכם ראות בכבודי ושאני אחיכם שאני מהול ככם, ועוד כי פי המדבר אליכם בלשון הקודש", כלומר שתי הוכחות מביא יוסף באמירה זו — המילה והדיבור בלשון הקודש.
- 28 על השקפת רמב"ן העולה מפירושו זה כתבתי לראשונה במאמרי "לביורר המושג לשון הקודש", שמעחין, 67-68 (תשמ"ב), עמ' 74-68 (על השקפת רמב"ן: עמ' 74-73). וראה גם: גבי"ע צרפתי, "הלשון העברית — מעמד הלשונות?", לשוננו לעם, לה (תשמ"ד), עמ' 147-157, ובמיוחד עמ' 148-151; הנ"ל, "מעמד העברית בימי האבות לדעת הרמב"ן", בתוך: מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה (לכבוד מ"צ קרדי), רמת-גן, תשנ"ט, עמ' 277-283.
- 29 על תהליכים לשוניים בעברית בהשוואה לשמיות האחרות ראה למשל: מוסקטי, עמ' 54-63. על התפתחותה של העברית הבתר-מקראית ראה דברי רמב"ם (בפירושו למשנה, ראש מסכת תרומות): "שעקר כל הלשון מן הלשונות הוא תיור למה שמדברים בו בעלי אותו הלשון ומה שנשמע מהם...".
- 30 ראה ביטוי זה אצל ראב"ע, שפה ברורה, כג ע"א.

שהקב"ה יתעלה שמו מדבר בו עם נביאיו ועם עדתו, אנכי ולא יהיה לך ושאר דברות התורה והנבואה, ובו נקרא בשמותיו הקדושים... ובו ברא עולמו וקרא שמות שמים וארץ וכל אשר בם, ומלאכיו וכל צבאיו לכלם בשם יקרא מיכאל וגבריאל בלשון ההוא, ובו קרא שמות לקדושים אשר בארץ, אברהם יצחק ויעקב ושלמה וזולתם.³¹

הווה אומר, שלדעת רמב"ן, קדושתה של הלשון באה לה מתוקף השימוש (ולא מחמת המקור או מחמת המהות) שנעשה בה לדברים שבקדושה — לפי הבריאה וכן לאורך ההיסטוריה, בכתיבת התורה וכדברי הנבואה.³²

ברוח זו ולשיטה זו אנסה להציע בזהירות הראויה כיוון חשיבה מסוים. נראה לי סביר להניח, שגם לשיטתם של חז"ל (בכר"ר לעיל) ואחרים (למשל ראב"ע) שביטאו את הדעה שהלשון העברית היא הלשון הקדומה שבה נברא העולם, אין לפרש בהכרח שכונתם לאותה העברית שאנו מכירים מהמקרא.³³ ייתכן שכונתם היתה לעברית אחרת — שמא לאיזושהו גלגול קדום של העברית, אולי לאותה שפה-אם שהמדע קרא לה פרוטו-שמית ואולי לפרוטו-כנענית; שהרי, כפי שראינו, בעלי שיטה זו הכירו באלמנט ההתפתחותי של הלשונות ובאופיין החברתי-הסכמי, וכיוון שכך מובן שלשון המקרא משקפת רובד לשוני מאוחר יחסית לאותה לשון "בראשית". לפי תפיסה זו יוסבר, שעמדת חז"ל והראשונים שהצביעה על הקדמות והראשוניות של הלשון העברית, נאמרה על רקע המציאות הלשונית שהיתה בתקופתם ועל רקע מפת הלשונות שהיתה מוכרת בזמנם, אולם לדעתנו, תהא זו אך פרשנות סבירה לראות בהתבטאויותיהם כעין הכללה הנותנת מקום למגוון דעות ברוח אלו המצויות אצל החוקרים.

סיכום

לעומת השקפות אידיאליות הרואות בעברית שפה שמימית ואלוקית, טהורה ונשגבה מעצם מהותה ומתוקף המקור האלוקי שלה (מה שמקשה עלינו לראותה כשפה אנושית, הסכמית), מצאנו במקורותינו דברים המעידים על אומריהם שהעברית נחשבה בעיניהם כשפה מן השפות הכנעניות, ועם זאת היא נחשבה בעיניהם כ"לשון הקודש" בתוקף הבחירה בה כשפת כתיבת התורה, ומתוקף השימוש שנעשה בה לאורך ההיסטוריה לדברים שבקדושה. מכוח זה המשכנו ואמרנו, שבהתייחסותם לשאלת הלשון הקדומה אין בהכרח להניח שכונתם לצורה שלבשה העברית המקראית. ייתכן שראו את העברית המקראית כגלגול מאוחר של לשון מוצא קדומה יותר, גלגול שחלו בו במשך הזמן תהליכים לשוניים שונים האופייניים ללשונות מדוברות.

31 בהמשך שם דוחה רמב"ן את טעמו של רמב"ם לקדושת הלשון שבא במורה (שם): "כי זה הלשון קדוש לא ימצאו בו שמות לאבר הבעילה בזכר או בנקבה..." , כי, לדברי רמב"ן, "ואם מפני טעמו של הרב, היו קורין לו לשון נקיה".

32 דברים ברוח זו הם גם דברי יעב"ץ (מגדל עוז, פרק שני): "ומה שנקראת העברית לשון הקודש יותר מזולתה... מחמת שבה ברא הקב"ה עולמו בספר וסופר ובה נתנה התורה הקדושה...".

33 כוונתנו לחוקי ההגה והצורות וכן לאוצר המלים ולתחביר של הכברית המקובלת כ"עברית המקראית", מבלי להיכנס להבדלים בין האסכולות השונות של המסורה, כפי שנתגבשו בכתיב-היד השונים ובין מסורות ההגייה השונות של עברית זו.